

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/27/40-43>

Sevda Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
sevdatagiyeva804@gmail.com

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Təhsilimizin və pedaqoji fikrimizin keçmişini öyrənmək, onun hazırkı vəziyyətinə də nəzər yetirmək təhsil tariximizin, pedaqoji fikrimizin hər zaman aktual problemidir. Keçmiş irsimizə nəzər saldıqda bu günün nailiyyətlərinin keçmişdən qidalandığını, ondan qüvvət aldığını da görmək olur. Bu gün müdrikcəsinə deyilmiş bir fikrin keçmiş mütəfəkkirlərimiz tərəfindən bu və ya digər formada deyildiyini də görmək olur. Keçmişlə müasirliyi düzgün uzlaşdırmadan, onu düzgün dəyərləndirmədən, müqayisə etmədən bugünkü məktəbimizin və pedaqoji fikrimizin səviyyəsini müəyyənləşdirmək çətin olur. Məqalədə mütəfəkkir alim Həsən bəy Zərdabının maarifçilik fəaliyyəti araşdırılaraq təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *maarifçi, pedaqoji, mətbuat, təhsil, elm*

Sevda Taghiyeva
Azerbaijan University of Languages
sevdatagiyeva804@gmail.com

Main characteristics of Hasan bey Zardabi's educational activity

Abstract

Studying the past of our education and pedagogical thought, looking at its current situation is always an actual problem of our educational history and pedagogical thought. When we look at our past heritage, we can see that today's achievements are nourished by the past and get strength from it. It can be seen that an idea that is not wisely said today was said by our past thinkers in one form or another. It will be difficult to determine the level of our current school and pedagogical thought without properly harmonizing the past with modernity, evaluating it correctly, and comparing it. In the article, the intellectual activity of the thinker scientist Hasan Bey Zardabi is investigated and included in the analysis.

Keywords: *educator, pedagogy, press, education, science*

Giriş

Müdriklər yaxşı demişlər ki, keçmiş unutmaz, çünki o, gələcəyin müəllimidir. Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi ki, biz tariximizi ona görə öyrənirik ki, gələcəkdə səhlələr etməyək. Elmimizin bir çox sahələrində gələcək üçün zəmin təşkil edən bu günün ağıllı, qabaqcıl fikirləri keçmişin mütərəqqi irsi ilə sıx bağlıdır. Təhsil və pedaqoji fikrin keçmişini öyrənmək onun gələcək perspektivlərini də öyrənməyə kömək edir.

Yalnız xalqımızın istiqlaliyyəti, ölkəmizin müstəqilliyi sayəsində öz milli mədəni və mənəvi irsimizi dərinləndirən öyrənməyə, ətraflı tədqiq etməyə və yeni pedaqoji təfəkkür işığında baxmağa imkan yaranmışdır. Biz bu imkandan istifadə edərək bu mənəvi xəzinəni uzun dövr ərzində səbrlə araşdırmış, böyük mütəfəkkirlərimizi, ortaq türk dünyasının fikir adamlarını, onların həyat və yaradıcılıqlarını, pedaqoji fikir, düşüncə və fəaliyyətlərini, əsərlərini diqqətlə öyrənmiş, məktəb və pedaqoji fikir tariximizdə onların yerini, dəyər və qiymətini əlimizdən gəldiyi qədər göstərmişik. Bütün bunlar məktəb və pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirdiyi kimi, müasir pedaqoji nəzəriyyəni də inkişaf etdirir və insanlarda yeni zehniyyət, yeni pedaqoji təfəkkür, milli iftixar, milli şüur, milli birlik yaradır. Digər tərəfdən müasir qloballaşma dövründə gənc nəslimiz öz soykökünü, kimliyini

öyrənir, əslindən uzaq düşmür, tariximizi bu günümüz kimi öyrənir, tariximizlə fəxr edir və onunla yaşayır, tərbiyələyir. Bütün bunlar da təhsilimizin milli zəmin üzərində qurulması tələblərindən irəli gəlir (Əhmədov, 1997: 54). Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanın maarif mücahidi, görkəmli ziyalı, Moskva Universitetini bitirən ilk müsəlman türk məzun, Azərbaycanda ilk universitet təhsilli alim və müəllim, İslam aləminin ilk təbiətşünas alimi, Bakı Gimnaziyasının ilk müsəlman türk müəllimi, Azərbaycanda və bütün müsəlman Şərqi xeyriyyəçilik hərəkatının banisi və “Cəmiyyəti-Xeyriyyə”nin qurucusu (1872-ci il), 1873-cü ildə öz şagirdləri ilə birlikdə Bakıda Azərbaycan türk dilində ilk teatr tamaşası göstərən mədəniyyət xadimidir. Həsən bəy öz qiymətli həyatını xalqın savad alması və maariflənməsinə sərf etmişdi. O, Azərbaycanda ilk qızlar gimnaziyasının açılmasının təşəbbüskarı, təşkilatçısı, 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan Müəllimlərinin Birinci Qurultayının təşkilatçısı və qurultayın sədri olmuşdur (Əhmədov, 2011: 18).

Həsən bəy Azərbaycan mətbuatının banisidir. O, ana dilimizdə Azərbaycan milli mətbuatını yaratmış və 1875-1878-ci illərdə “Əkinçi” adında Rusiyada ilk türkdilli qəzeti nəşr etmişdir. “Əkinçi” qəzeti Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında böyük rol oynamışdır. Qəzetin elə bir nömrəsi olmamışdır ki, orada maarifin, təhsilin, elmin təbliğinə yer verilməsin. H.B.Zərdabi qəzet vasitəsilə özünü ziyalılara tutub onları məktəb açmağa, elm, maarif və tərbiyə ilə məşğul olmağa çağırırdı. O, adını Azərbaycan mədəniyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazdıran dahi ziyalı, böyük təbiətşünas alim, pedaqoq, nəşir və nasirdir. Onun babası Rəhim bəy və Səlim bəy o dövrün gözüaçıq adamlarından olmuşdur. Hər ikisi çar ordusunun zabiti olmuşdur. Həsən bəy ilk təhsilini mollaxanada almış, 1852-ci ildən isə atasının istəyi ilə rus dilində savad verən 4 sinifli Şamaxı şəhər məktəbində oxumağa başlamışdır. Məktəbin son sinfində o, cavabları ilə imtahan komissiyası üzvlərini elə heyrləndirmişdi ki, Qafqaz Təhsil Dairəsinin rəisi baron Nikolay Həsən bəyin təhsilini dövlət hesabına Tiflis gimnaziyasında davam etdirməsi təklifini vermişdi. O, yaxın qohumu, general Fərəc bəy Ağayevin köməyi ilə gimnaziyada təhsilini davam etdirmişdir.

1860-cı ildə gimnaziyanı uğurla bitirən Həsən bəy Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq bölməsinə daxil olmuşdur. Burada təhsil aldığı 1861-1865-ci illərdə o, böyük mənəvi inkişaf yolu keçmiş, özünün yüksək mədəniyyəti və istedadı ilə universitetin müəllim və tələbələr arasında dərin hörmət qazanmışdı. XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının başçısı, bu ideyaları əməli surətdə həyata keçirmək üçün yorulmadan təşəbbüs göstərən ziyalı Həsən bəy Zərdabi idi (Mir Cəlal, 1973: 66).

Dövlət məmuru, məhkəmə katibi, gimnaziya müəllimi kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışan Həsən bəy Zərdabi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, onu maarif və mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün milli mətbuata böyük ehtiyac olduğunu görürdü. O, 1870-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə icazə almaq üçün Qafqazın rəsmi dairələrinə dönə-dönə müraciət etmişdi. Lakin dövlət məmurları Həsən bəyin xahişini hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə rədd edir, istəyinin qarşısına keçilməz sədlər çəkirdilər. Buna baxmayaraq, Həsən bəy əzmi, iradəsi ilə bütün maneələri üstələdi, qəzetin müstəsna hal olaraq Bakıda senzuradan keçilməsinə icazə aldı. İstanbuldan mətbəə hürufatı gətirdi və beş illik mübarizədən sonra Həsən Bəy Zərdabi 1875-ci il iyul ayının 22-də ilk milli Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin birinci nömrəsini çap etməyə müvəffəq oldu. Rusiya imperiyasında yaşayan bütün türk-müsəlman əhalisinin birinci mətbuat orqanı olan “Əkinçi”nin nəşrə başlaması ilə ölkənin sosial-mədəni həyatında bir canlanma əmələ gəldi, demokratik ideyalar daha sürətlə yayılmağa başladı. Azərbaycanın mərkəzi şəhəri kimi Bakının sürətli inkişafı Həsən bəydə milli mətbuatın yaranma zərurətini yaratmışdır. Ana dilində qəzetə böyük ehtiyac olduğunu dərk edən Həsən bəy Zərdabi qəzet çap etmək üçün hökumətə müraciət etmişdir. Bununla əlaqədar xeyli zəhmətdən sonra 22 iyul 1875-ci ildə Bakıda qubernator mətbəəsində Azərbaycan dilində “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə müvəffəq olmuşdur. Bu qəzet ilə Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyulmuşdur. 22 iyul 1875-ci ildən 1877-ci ilin 29 sentyabr ayına qədər çapını davam etdirən “Əkinçi” qəzeti ayda iki dəfə 300-400 tirajla nəşr olunmuşdur. Bu illər ərzində qəzetin 56 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Maarifçi və demokratik ideyaların carçısı olan “Əkinçi” realist Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Məhz buna görə də belə tərəqqipərvər qəzet mürtəcə, işğalçı bir rejimin əsarəti altında çox yaşaya bilməmişdir. Çünki bu qəzet kəndlilərin

ağır həyat şəraitini, onların yarı ac, yarı tox dolanmalarını qabarıq şəkildə oxucuların nəzərinə çatdırırdı. “Əkinçi” öz səhifələrində xalq kütlələrini sosial fəallığa, yeni, müasir mədəniyyətə cəlb edirdi. Azərbaycanın qabaqcıl fikirli adamları Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, Məhəmməd Tağı Əlizadə, Əhsənül-Qəvaid, Məhbus Dərbəndi və başqaları bu qəzet ətrafında birləşərək feodal patriarxal quruluşun, orta əsr geriliyinin, köhnə həyat formaları və adət-ənənələrinin əleyhinə çıxır, ictimai həyatın bütün sahələrində tərəqqi, yeniləşmə, təzələnmə ideyalarını irəli sürürdülər. Qəzet 2 həftədə bir dəfə çap olunurdu. Onun beş şöbəsi var idi: “Daxiliyyə”, “Əkin və ziraət xəbərləri”, “Məktubat”, “Elm xəbərləri”, “Təzə xəbərlər” idi. Onun əsas şöbəsi “Əkin və ziraət xəbərləri” idi. Burada əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, maldarlıq, ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan adamlara faydalı məsləhətlər verilirdi. “Əkinçi”nin toxunduğu, təhlil və izahına ehtiyac duyduğu problemlər çox rəngarəng idi. Onun səhifələrində ictimai həyatın demək olar bütün sahələrinə dair yazılar dərc olunurdu. Orada çap edilən məqalələrdə iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, tibbi məsələlərdən söhbət açılır, geniş xalq kütlələrinə sağlamlığı qorumaq, torpağı becərmək, mal-qaranı bəsləmək, məhsuldarlığı artırmaq qaydaları barədə faydalı məsləhətlər verilirdi. “Bəs nə üçün “Əkinçi”? Əvvəla fərqli mülahizələri açıqlamazdan öncə, kulturologiyanın bəzi nəzəri əsaslarını xatırlayaq. Bilənlər bilir ki, Kulturologiya – Mədəniyyətsünaslıq haqqında elmdir. “Mədəniyyət” anlayışı isə latın mənşəli “Culture” sözündən dönmədir (Əhmədov, 2001: 109).

Antik dövrlərdə “Culture”nin ilkin hərfi mənası “torpağı becərmək”, “emal (şum) etmək”, “torpağı arıtlayıb yararlı hala salmaq”, əkin-biçinə hazırlamaq, “becərmək” anlamındadır. Qədim dövrlərdə ilk yaranışında bu söz obyektə insan əməyi ilə aparılan dəyişiklikləri ifadə etmək, əkin yerlərinin, torpaq sahələrinin və s. şumlandığını, sahmana salındığını bildirmək üçün istifadə edilib. İndinin özündə də “aqrokultura” sözü termin kimi mövcuddur. Zaman keçdikcə insan fəaliyyətinin nəticəsi olan “culture” (“kültür”- “kultura”) sözünün mənə və məzmun tutumu daha da dərinləşib. O yalnız praktiki fəaliyyəti deyil, həm də mənəvi fəaliyyət sahələrini əhatə etməyə başladı. Elmə maddi və mənəvi Mədəniyyət anlayışları daxil oldu. Beləcə torpağı becərmək, emal (şum) etmək, torpağı arıtlayıb (təmizləyib) yararlı hala salmaq, əkin-biçinə hazırlamaq, becərməklə yanaşı, artıq insan əlinin, zehninin, qəlbinin iştirakı ilə yaradılan bütün dəyərlər “Culture” – “Kültür” – “Kultura” – “Mədəniyyət” əlaməti kimi qəbul olunmağa başladı... Mədəni inkişaf dedikdə mövcud olan bütün dəyərlər sistemi, bütün yaradıcılıq sahələri, bütün elm, texnika, iqtisadiyyat, istehsalat, idarəetmə, səhiyyə, təhsil, ticarət, tikinti, yol, su, işıq, xidmət, təchizat... nəzərdə tutulur (Köçərli, 1985: 45).

Mədəni insan özünü deyil, özgəsini düşünərək yaşayan insandır. Çünki insanı vəhşilikdən ayıran məhz onun mədəni qazanlarıdır. İnsan varsa, mədəniyyət var, yaxud mədəniyyət yoxdursa, insan da yoxdur... İkincisi ondan ibarət idi ki, qəzetin məqsədi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, maarifə, mədəniyyətə cəlb etmək idi. “Əkinçi” adı isə bu mövzulardan uzaq idi. Qəzetin adını “Əkinçi” qoymaqla senzurdan keçmiş oldu. H.B.Zərdabi inkişaf yollarında əsasən qabaqcıl Avropa təcrübəsindən bəhrələnməyi vacib sayırdı və “milli-dini özgürlük” bəhanəsi altında Qərbdən gələn yeniləşmə əlamətlərinin qarşısını kəsməyə çalışan gerizəkəlləri kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Dünyagörüşü etibarilə Avropa meyilli olan H.B.Zərdabi çağdaş dövrlə səsleşməyən köhnə fikirlərin, mədəni geriliyin təzahürlərini aradan qaldırmağa çağırırdı. Bəlkə də təzadlı səsleşnər, ancaq çox vaxt xalqın həyatındakı, məişətindəki yaramaz situasiyaların kəskin tənqidi – xalqa olan böyük sevgidən irəli gəlir (Bəşirov, 2008: 78).

H.B. Zərdabi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1878-ci ildə Bakı Realni Məktəbində müəllim işləmişdir. 1879-1896-cı illərdə Zərdabda yaşamış, pedaqoji məqalələrlə çıxış etmiş, maaarifçiliklə məşğul olmuşdur. 1896-cı ildə Bakıya köçmüş, qız məktəbi açmaq istəmiş, amma baş tutmamış, “Kaspi” qəzetində əməkdaşlığa başlamışdır. Həsən Bəy Zərdabinin əxlaqi görüşləri diqqəti cəlb edir. Zərdabi cəhaləti, xürafat və mövhumatı tənqid edirdi. O, şəxsiyyətin tərbiyəsinə fikir verilməsini məqsədəuyğun sayır, mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi, xüsusən vətənpərvərlik və milli hisslərin qüvvələndirilməsini lazım bilirdi. O, insan həyatının mənasını xalqına təmənnəsiz xidmətdə görür və bu barədə deyirdi: “Millətə və insaniyyətə xeyri olana bizlər çox aqil deyirik”.

Həsən bəy Zərdabi vətəndaşları öz insanlıq ləyaqətini anlayıb başqaları tərəfindən alçaldılmasına, əzilməsinə, hüquqlarının ayaqlar altına atılmasına yol verməməyə çağırırdı. O, öz şərəfini, izzətini, hüquq və məniyyətini qorumayan şəxsləri heyvandan belə aciz sayırdı. Həsən bəy Zərdabi qadın təhsilini, əxlaq, fiziki və əmək tərbiyəsini daim diqqət mərkəzində saxlayır, fiziki tərbiyəni bir pedaqoji problemdən savayı, həm də ictimai problem kimi, fiziki tərbiyəni zehni və əxlaqi tərbiyə ilə vəhdətdə nəzərdən keçirirdi. H.Zərdabi əqli, əxlaqi, hissi-estetik tərbiyə və əmək tərbiyəsində yüksək əhəmiyyət verir və deyirdi ki, bunların arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Zərdabiyə görə, düzgün təşkil edilən və şüurlu surətdə müəyyən məqsədə doğru yönəldilən əmək vasitəsi ilə pozulmuş adamları, hətta cinayətkarları da tərbiyə etmək olar. Əl əməyi uşaqların əxlaqını saflaşdırır, təkmilləşdirir, onlarda təvazökarlıq və hörmət, işgüzarlıq, vətənpərvərlik, əməksevərlik və başqa insani sifətləri tərbiyə edir. O, məktəblərdə çilingərlik, xarratlıq emalatxanaları yaratmağı, kənd şəraitində də uşaqları maldarlıq, tarlaçılıq işləri ilə tanış etməyi zəruri sayırdı. Həsən bəy Zərdabi vətənpərvərliyi yüksək qiymətləndirir və həyatın mənasını xalqa xidmət etməkdə görürdü. O, gənclərə müraciətində deyirdi ki, əsl vətənpərvər o adamdır ki, vətəninə, xalqına təmənnasız kömək edir, heç bir mükafat gözləmir, vətənin şöhrət və qüdrətini, rifah halını artırır (Əhmədov, 2006: 78). H.Zərdabi məktəb və tərbiyəni ailədən, ailə tərbiyəsindən ayırmır, o ailənin uşağın tərbiyəsindəki roluna xüsusi diqqət yetirirdi. Zərdabiyə görə, ata və analar övladlarının tərbiyəsində xüsusi qayğı göstərməli, onları düzgün tərbiyə etməlidirlər. Zərdabiyə görə, tərbiyənin də, tərbiyəsizliyin də ilk mənbəyi ailədir. Buna görə də məktəb ailəyə kömək etməli, övladlarının tərbiyəsində çətinlik çəkən valideynlərə pedaqoji məsləhətlər verməlidir. H.Zərdabi gənc nəslin sağlamlığına, fiziki tərbiyəsində xüsusi diqqət yetirir və deyirdi ki, naxoşluq haqqında nalə çəkməkdənsə, sağlamlığın qayğısına qalmaq lazımdır. Zərdabi təmiz havanı, suyu, günəş işığını sağlamlığın zəruri şərti hesab edirdi (Əhmədov, 2015: 309).

Zərdabi sağlamlıq və fiziki tərbiyə haqqında fikirlərini tibbə dair əsərlərində şərh etmişdir. Zərdabi deyirdi ki, hər bir kəs xoşbəxt olmaq istəyirsə, sağlam olmağa çalışmalıdır. Səlamətlik bədən üçün böyük nemətdir. Xoşbəxtlik mal-dövlətə deyil, bədənin sağlamlığındadır. Buna görə də bədənin sağlamlığına uşaqlıq və gənclik çağlarından qayğı göstərilməlidir. H.Zərdabi bədəni salamat saxlamaq üçün zəruri olan gigiyenik qaydaları da geniş təhlil etmişdir. Onun fikrincə, insan üçün piyada gəzmək çox vacibdir. O, dərin təmiz saxlamağı vacib sayır və deyirdi ki, bunun üçün hər gün çimmək salahdır, çünki bədən isti-soyuğa adət edir. Dəniz suyu ilə çimmək bədəni bərkidir, iştahı açır, yorğunluğu alır. Zərdabi sağlamlığın qorunmasında yuxuya xüsusi diqqət yetirmişdir. İnsanın yorğunluğunu almaq üçün dincəlməsi, yuxu çox vacibdir. H.Zərdabi tərbiyə məsələsinə vacib pedaqoji problem kimi baxmışdır. O, fiziki tərbiyəyə isə ictimai problem kimi baxmışdır. O, əməyi fiziki tərbiyənin tərkib hissəsi hesab edir və deyirdi ki, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, H. (1997). Azərbaycan Xeyriyyə cəmiyyətlərinin maarifçilik fəaliyyəti. Bakı, 244 s.
2. Əhmədov, H. (2011). Azərbaycan pedaqoji antologiyası. (XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Maarif, 252 s.
3. Mir Cəlal. (1973). Klassiklər və müasirlər. 199 s.
4. Əhmədov, H. (2001). Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil. Elm, 329 s.
5. Köçərli, F. (1985). Azərbaycan ədəbiyyatı. 233 s.
6. Bəşirov, V.P. (2008). Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). 209 s.
7. Əhmədov, H. (2006). XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 198 s.
8. Əhmədov, T. (2015). Həsən bəy Zərdabi. Bakı: Nurlar, 309 s.